

דרישבוני

פרשת בראשית, תשע"ט, מספר 1288

אימהות שכולות וכמעט שכולות בתורה

יונה בר מעוז

לְבַלְתִּי [שום כ'] שִׁים לְאִישֵׁי שָׁם וְשָׂאֲרִית עַל פְּנֵי הָאָדָמָה (שמו"ב יד:ז).

מה לעשות בבן הרוצח? מידת הצדק דורשת לנקום את דם אחיו השפוך, כי גם דם צאצאיו שלא יזכו להיוולד זועק מן האדמה.² אבל אם ייהרג הרוצח, ולא יהיו צאצאים עתידיים ממנו, ייענש בכך האב המת, שכן לא יישאר לו שם ושארית בעולם. הרעיון הזה הוא מרכזי בתורה, ועליו מבוססת מצוות הייבום, שמבטלת את איסור הערווה בין אח לאשת אחיו. בתקופת התנ"ך החברה חווה רעיון זה בעוצמה רבה, עד שהרצון להשאיר למת הערירי זכר בעולם הנשמות, גורם להרחבת מעגל החיילים בכך מעבר למעגל האחים. כך היה בנישואי רות לבועז, מתוך הרצון להקים שם ושארית לאליםלך.

הרב משה אלשיך מפרש בכיוון זה; מדוע חוה אומרת "שת לי א-להים זרע אחר", ואינה אומרת 'בן אחר', ולמה בכלל הזכירה את קין, כביכול ללא צורך: "אמנם הנה שת ידענו שהוא הבל, והנה הוא זרע של אחר הוא של קין, כי אליו היה נוגע הדבר ע"י יבום". כלומר, ברצח אח על ידי אחיו נכנסת המשפחה לדילמה ערכית: בהיעדר זרע לנרצח, היה על אחיו הרוצח לייבם את אשת הנרצח, וכיוון שאין הדעת והמוסר סובלים דבר זה, בחינת 'הרצחת וגם ירשת', על כן מודה חוה לה' על שנתן לה אפשרות טהורה מבחינה רוחנית להקים את שם המת.³

מדוע התורה מדגישה את רגשות חוה, ורק מרמזת על רגשות אדם? הסבר פסיכולוגי אחד הוא ההבדל בין המהות הנשית לגברית, בנוסף להתניה חברתית, בין אם מדובר בנטייה לבטא רגשות באופן גלוי לעומת הפנמות,⁴ ובין אם מדובר בקשר המיוחד הנרקם בין האם ובין בנה עקב ההיריון וההנקה. הסבר נוסף שתואם יותר את רוח התנ"ך הוא שמגיב מי שחש אחריות לאירוע שקרה.

חטאו של קין מקורו מבחינה מסוימת בחוה אימו, גם משום שבאוכלה מעץ הדעת גרמה לנתק בין א-לוהים ואדם, ומאז יש לעשות מאמצים כדי לגשר על הפער הזה. לא תמיד מאמצים אלה עולים יפה, כפי שאירע לקין: עצם אי הציות אצל האם ואצל הבן מקורו בתחושה שאין האל רוצה בטובתם,

מאמר זה בוחן את תגובתן של כמה נשים מן המקרא להיותן שכולות משני ילדים: תגובתן לעוצמת השבר המשפחתי והרגשי, וכן לאיום הקיומי שכרוך בו. הנשים שנבחן הן חוה, האישה התקועית (שהיא 'תמונת הראי' של חוה), רבקה ואלישבע. אומנם אלישבע יוצאת דופן בבירור, שכן הכתוב אינו מגלה לנו מה הייתה תגובתה למות שני בניה, נדב ואביהוא, ברגע אחד, ואף על פי כן אפשר להסיק דבר-מה משתיקת הכתוב.

לפי רבים מן הפרשנים נהרג קין בידי למך, ועל פי סדר הכתוב נראה כי חוה ילדה את שת אחרי מות קין. על מותו של הבל מגיבה חוה במשפט אחד בעת הולדת שת, ובאותו משפט היא כוללת גם את קין, ובכך היא מבכה את שני בניה כאחד: "וַתֵּלֶד בֵּן וַתִּקְרָא אֶת שְׁמוֹ שֵׁת, כִּי שֵׁת לִי אֶ-לֵהִים זֶרַע אַחֵר תַּחַת הֶבֶל כִּי הָרַגוּ קַיִן" (בר' ד:כה). המעורבות הרגשית העמוקה שלה בולטת כשמשווים את תגובתה לתגובת אדם: "וַיְחִי אָדָם שְׁלֹשִׁים וּמֵאָת שָׁנָה וַיֻּלְּד בְּדַמּוֹתָיו כְּצִלְמוֹ וַיִּקְרָא אֶת שְׁמוֹ שֵׁת" (שם ה:ג). הוא קורא לבן באותו שם כמו חוה, אבל אין כל הנמקה לבחירת השם. ובכל זאת יש פה רמז למשבר נפשי עמוק, וחז"ל נתנו לו ביטוי ציורי¹ כשהתייחסו לשאלה מדוע בין הולדת קין והבל לבין הולדת שת חלפו 130 שנה.

האישה התקועית, שבאה לשכך את חמת דוד על אבשלום בנו שהרג את אחיו אמנון, ממציאה סיפור שהיסודות שלו לקוחים מסיפור קין והבל, אלא שהיא מוסיפה את הרגשות הסוערים בלב האם כלפי הבן הרוצח:

וַיֹּאמֶר לָהּ הַמֶּלֶךְ מַה לָּךְ וַתֹּאמֶר אֲבָל אֵשָׁה אֲלַמְנָה אָנִי וַיָּמַת אִישִׁי. וְלִשְׁפָחֶתְךָ שְׁנֵי בָנִים וַיִּנְצְוּ שְׁנֵיהֶם בְּשָׂדֶה וְאִין מְצִיל בְּיַנְיָהֶם וַיְכּוּ הָאָחֵד אֶת הָאָחֵד וַיָּמַת אֹתוֹ. וְהִנֵּה קָמָה כָּל הַמְּשֻׁפָּחָה עַל שְׁפָחֶתְךָ וַיֹּאמְרוּ תָּנִי אֶת מִכָּה אָחִיו וַנִּמְתָּהוּ בְּנַפְשׁ אָחִיו אֲשֶׁר הָרַג וְנִשְׁמַיְדָה גַּם אֶת הַיֹּרֵשׁ וַכְּבוּ אֶת גַּחְלֹתַי אֲשֶׁר נִשְׂאָרָה

* יונה בר-מעוז לימדה במחלקה לתנ"ך ובמחלקה ללימודי יסוד ביהדות. היא עובדת בכירה במפעל "מקראות גדולות הכתר", שם היא עוסקת בהתקנת פירושי המפרשים.

** מאמר זה מוקדש לרפואת אחותי כהורת, שולמית בת הר' ראובן ואסתר הכהן, יחינה ה' ויחלימנה, "חַי חַי הוא יוֹדֵךְ" (יש' לח:ט).

¹ "ואמר ר' ירמיה בן אלעזר: כל אותן השנים שהיה אדם הראשון בנידוי הוליד רוחין ושידין וליליין" (בבלי, עירובין יח ע"ב).

² כך פירשו חז"ל (משנה סנהדרין ד, ה) את לשון הרבים של "קול דמי אחיך".

³ אין חוה קוראת את הילד בשם הבל, וכן הוא הדבר במצוות הייבום. מספיקה הכוונה להקים זכר למת, ולכך משמש ההסבר שהיא נותנת לשמו של שת.

⁴ גברים אומנם בוכים בגלוי בתנ"ך, אבל רק נשים מקוננות באופן מקצועי.

האפשרי⁶ מחדדת את חושיה ביחס להתנהגות עשו? בשלב מאוחר יותר מנסות חוה ורבקה לתקן את אשר עוותו. חוה מתקנת את השחצנות כאשר נולד שת, בנימוק שהיא נותנת לשמו: עתה ברור לה כי נותן החיים הבלעדי הוא א-לוהים, ויותר מזה הוא הגומל לחייבים טובות ומרפא לבבות נכאבים, בכך ששת לה זרע אחר תחת הבל.

ואילו רבקה מבקשת כמובן לתקן את תוצאות מעשיה בדרך שתועיל לשני ילדיה. במסגרת מזעור הנזקים הוא אינה אומרת ליצחק את סיבת רצונה להרחיק את יעקב מסביבת עשו.

לעומת חוה ורבקה אין אלישבע כל חלק בחטא של בניה, ולכן שותק הכתוב ואינו מגלה את רגשותיה. ולולי רגישות חז"ל, היה נעלם מאתנו גודל הטרגדיה שפקדה אותה, כפי שהומחש הדבר במדרש.⁷

לעומת זאת מופנה אור הזרקורים אל אהרן (וי' י:א-ג; טז-כ), והקורא יכול לבחון את תגובתו. יש דמיון בין מעשה האב למעשי הבנים: אהרן בחטא העגל כיוון לשם שמים, והבנים הקטירו לפני ה', אך כולם עבדו את ה' בדרך שהוא לא ציווה. ואכן, לא רק שהבנים נטלו דוגמה מהאב, אלא שבמות הבנים נענש האב קשות. כפי שמפרש המדרש: "היה אהרן עומד ותוהא, אומר: אוי לי, כך עבירה בידי וביד בני שכך הגעתני" (ספרא י,ב).

שתיקתו של אהרן לאחר מותם הפתאומי של בניו מצד אחד, ותחושת היותו בלתי ראוי לאכול קורבן חטאת מצד שני, מבטאים חרטה גמורה וניסיון לתיקון החטא על ידי ציות מוחלט.

נקודה מעניינת למחשבה היא, שלכאורה אין כל דמיון בין מות שני בני אהרן לבין המאבקים בין זוגות האחים קין והבל עשו ויעקב. שכן, בסיפורי הרצח, אחד הוא התוקפן והשני הקורבן, ואילו בני אהרן שווים בחטא. ולא היא. בסיפור עשו ויעקב יש ליעקב אחריות רבה בהידרדרות היחסים, וגם להבל, במישור הפשט,⁸ יש אחריות-מה למותו. כמו קין הוא חוטא בדרך שבה הוא רוצה להצטייר; במקום למצוא דרך משלו לקרבת א-לוהים הוא מתחרה בקין באותו תחום, דבר הנרמז במילים: "והבל הביא גם הוא", ובכך הוא מלבין את פני אחיו לפני א-לוהים.

⁶ אומנם מעשה רבקה אינו פוטר את עשו מאחריות, שכן עומדות בפניו דרכים אחרות (וכן בפני קין) לנהוג בהן כלפי אחיו: הוא יכול לשדוד אותו כדי לקבל לידי חלק מהיתרון החומרי שהקנתה הברכה ליעקב או לקנות ממנו את הברכה. בין כך ובין כך אין מותו של יעקב פותר את הבעיה של עשו, כי הברכה לא תשוב אליו. בדומה לזה לא עזר רצח הבל לקין להיות נרצה לפני א-לוהים, כפי שרצה מלכתחילה בהבאת המנחה.

⁷ "לשחוק אמרתי מהולל" - מה מעורבב השחוק ששחקה מדת הדין על אלישבע בת עמינדב. אלישבע בת עמינדב ראתה ארבע שמחות ביום אחד: משה יבמה מלך, נחשון אחיה נשיא ראש כל הנשיאים, אהרן בעלה כהן מלושב אבני אפוד, שני בניה סגני כהונה, וכיון שנכנסו להקטיר שלא ברשות נשרפו ונהפכה שמחתה לאבל (קהלת רבה ב, ב; עיקרי הדברים נמצאים כבר בסדר עולם רבה י).

⁸ על פי תורת הנסתר, חטאו היה שהציץ בכבוד העליון, ועל כך נגזרה עליו מיתה.

ולכן הם פונים לדרך שלילית כדי להשיג את מטרותיהם. חוה אוכלת מפרי העץ, משום שאיסור האכילה מתפרש כצרות עין של א-לוהים המבקש למנוע את הפיכת המין האנושי ליודעי טוב ורע. קין מצידו אינו נענה להסבר הא-לוהי שיש בכוחו להתרומם אם יבחר לשפר את הטעון שיפור,⁵ אם משום שאינו סבור שיש בו יכולת כזאת, אם משום שהדרך קשה מדי בעיניו, ואולי משום שאינו מאמין שזו הסיבה לדחיית קורבנו. מכל מקום הוא בוחר להתעלם מהעצה. חטא נוסף משותף לאם ולבן הוא שחצנות. קין אינו מקבל שמישהו יכול להיות טוב ממנו, ואצל חוה הדבר מתבטא בנימוק שהיא נותנת לקריאת השם "קין", שבו היא נושא המשפט ולא א-לוהים, אם נלך בדרך שבה פירש זאת שמשון רפאל הירש:

קניתי איש (בר' ד:א) - ההרגשה הראשונה של האם היתה הרגשה עצמית, והיה בכך משום סילוף תודעת האם, אם החדורה ברוח החובה היתה זוכרת את ה' תחילה, היתה חושבת על החובה והתפקיד שהוטלו עליה על ידי מתנת ה'. היה בכך משום סילוף ההכרה ומשום גירוי האנוכיות, הנקל לשער, שדבר זה השפיע על אופי הבן. ואכן שמו מביע הכרה עצמית במידה גדולה עוד יותר.

רבקה היא מבחינות מסוימות בת דמותה של חוה. היא צריכה להתמודד עם רצח פוטנציאלי של אחד בידו אחיו, ואחריותה לאירוע כזה גדולה אף משל חוה. לולי יזמה את לקיחת הברכה מעשו במרמה, לא היה זה מתעורר למחשבת רצח של האח שתפש את מקומו.

רבקה מתייחסת לאפשרות שתאבד את שני בניה ביום אחד, והתרגום המיוחס ליונתן (בר' כז:מה) קושר מפורשות בין סיפור קין והבל לסיפור עשו ויעקב:

לְמָה אֶתְכַל אוֹף תַּרְוִיכוֹן יוֹמָא חַד דְּאַנְתָּ מִתְקַטִּיל וְהוּא מְטַרְד הִיכְמָא דְאַתְכַּלְתָּ חוּה מִן הַבֵּל דְקַטְלִיה קִין וְאַטְרַדֵּן תַּרְוִיחוֹן מִן אִפִּי אָדָם וְחוּה פֶּל יוֹמֵי חִיָּיהוּם דְּאָדָם וְחוּה (=למה) אשכל גם שניכם יום אחד" - שאתה תיהרג והוא מסולק, כמו ששכלה חוה את הבל שהרגו קין וסולקו שניהם מלפני אדם וחוה כל ימי חייהם).

פרשנים אחרים מעלים כמה אפשרויות כיצד תשפיל רבקה את שני בניה אם ירצח עשו את יעקב:

רש"י: "גם שניכם" - אם יקום עליך ואתה תהרגנו, יעמדו בניו ויהרגוך".

ר' יוסף בכור שור: "שאם יהרוג אותך, או אתה אותו, תקום כל המשפחה עלי לאמר: תני את מכה אחיו!"

ראב"ע בפירוש הקצר: "למה אשכל" - פחדה שיהרוג זה את זה; או אהרגנו, אם יהרוג אותך".

נראה מן הסיפור שיצחק אינו מודע לכוונת הרצח שבלבו של עשו, ולכן לא היה מקום כלל להביא את תגובתו. אך מי הגיד לרבקה? רוח הנבואה (כפירוש רש"י), או אולי תחושת האחריות לאסון

⁵ לפי כל דרך שנבחר לפרש את "הלוא אם תיטיב שאת", המסקנה היא אחת: בידי קין נמצא המפתח לשיפור.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא
לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:

<http://www1.biu.ac.il/parasha2>

כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

[הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן](#)

יש לשמור על קדושת העלון

עורך: פרופ' יוסף עופר
עורכת לשון: רחל הכהן שיף